

TÜRKÇENİN SÖZVARLIĞI

SÖZVARLIĞI NEDİR ?

Bir dilin sözvarlığı denince, yalnızca o dilin sözcüklerini değil; deyimlerin, terimlerin, kalıp sözlerin, deyimlerin atasözlerinin ve çeşitli anlatım kalıplarının oluşturduğu bütünü anlıyoruz.

Sözvarlığı, sadece bir dilde birtakım seslerin bir araya gelmesiyle kurulmuş simgeler, kodlar olarak değil; aynı zamanda o dili konuşan toplumun kavramlar dünyası, maddi ve manevi kültürünün yansıtıcısı, dünya görüşünün bir kesiti olarak düşünülmelidir. Örneğin toplum yaşamında aile ilişkilerinin sıkı olduğu Türk dünyasında bu ilişkiler kavramlaştırılmakta, “elti, görümce, baldız, yenge” gibi ayrı ayrı kavramlar belirlenmiş bulunmaktadır. Buna karşılık Hint-Avrupa dil ailesinin Roman ve Germen kollarının her birinde bu kavramların tümü tek bir sözcükle anlatım bulmaktadır (İng. sister-in-law). Aynı biçimde Türkçede bu dillerdekinin tersine “amca” ve “dayı” ile “teyze” ve “hala” yine ayrı kavramlar halindedir. Yeryüzündeki renkler aynı olduğu halde bunların adlandırılışı ve kapsamı dilden dile değişir.

Bir toplumun yaşam biçimiyle birlikte dinsel inançları, hangi uluslarla ne ölçüde ilişki kurmuş olduğu, nelere değer verdiği hatta noktaya olan eğilimi hep sözvarlığının incelenmesiyle ortaya çıkar. Her dili konuşan toplum, çevresini, çevresindeki olayları, gerçekleri kendince algılamakta ve anadilinde oluşmuş kavramlarla anlatmakta; kısaca dünyayı kendi dilinin penceresinden görmektedir. Kuşaktan kuşağa aktarılan dil, o toplumun bireylerini düşünce biçimi açısından da koşullandırmaktadır.

Araştırmalara göre Avrupa dillerinde “kar” kavramını anlatan tek bir sözcük varken Eskimo dilinde “düşen kar, sulu kar, yerdeki kar” gibi pek çok kar türü bulunmakta ve bunlar ayrı ayrı adlarla anılmaktadır. Toplamların yaşam biçimlerinin, çevrelerinin dili etkilediği daha pek çok örnek gösterilebilir. Bir Eskimo deveyi ancak resimlerinden tanıyabilir; çölde, sıcak ülkelerde yaşayan toplumlarda ise deve ve türleriyle ilgili pek çok sözcük, deyim ve atasözü vardır.

Yalnız başka başka dillerde değil, aynı dilin değişik lehçe ve ağızlarında da farklı sözcükler, deyimler, atasözleri, anlatım biçimleri ve kalıp sözlerle karşılaşılır. Bugün Türkiye Türkçesi ortak dilinde (ölçünlü dil, standart dil) bulunmayan binlerce kavram, Türkiye’nin değişik yörelerinde konuşulan ağızlarda karşımıza çıkar. Bunların çoğu Anadolu halkının yaşamında önemli bir yer tutan tarımcılık, hayvancılıkla ilgili sözcüklerle ayrı ayrı yörelerde yaşayan gelenek ve görenekleri, doğa ve iklim koşullarını, yörelere özgü araç ve gereçleri yansıtan sözcüklerdir.

SÖZVARLIĞININ İÇERDİĞİ ÖĞELER

TEMEL SÖZVARLIĞI

Bir dilin sözvarlığının hangi öğelerden oluştuğu üzerinde durulurken ilk anılması gerekenler, temel sözvarlığı ya da çekirdek sözcükler adını verdiğimiz öğelerdir. Bunun sınırı çizilirken de insanın odak olarak alınması doğru olur. İnsanın organları başta olmak üzere onun en doğal gereksinimlerini karşılayan yemek, içmek, uyumak, gitmek, gelmek, almak, vermek... gibi kavramlar, ona en yakın kişileri gösteren akrabalık adları, sayılar ve insanın maddi ve manevi kültürü içine giren çeşitli kavramlar sayılabilir. Maddi kültür denince bilim dilinde flora ve fauna adı altında toplanan değişik kavramlar da aynı çerçeveye içine girmektedir. Flora, insanın çevresinde yer alan, onun yaşamıyla yakından ilgili bulunan bitkileri (bu arada buğday, mısır, pirinç gibi toplumun beslenmesini sağlayanları) içermekte; fauna ise aynı çevrede bulunan ve insanların bir bölümünden yararlandıkları, özellikle tarım ve hayvancılıkta insanlara yarar sağlayan hayvanları göstermektedir. Kimi toplumlarda bu kavramların önemi ve değeri başkalarına göre çok büyük ayrım gösterir. Örneğin tarım ve hayvancılıkla uğraşanlar için öküz, sığır ne derece önem taşıyorsa deniz kıyısında balıkçılıkla geçinenler için balık o ölçüde önemlidir.

Göktürkler döneminde daha çok hayvancılıkla geçinen Türklerin dilinde boğa, koyun, at, aygır, yıldı gibi sözcükler sık geçmekte; atın o çağdaki önemi ve maddi kültür sözcüklerinin hangileri olduğu, sözvarlığı incelenince ortaya çıkmaktadır.

Manevi kültür içine giren dinle, kutsal kavram ve kişilerle, gelenek, göreneklerle ilgili sözcükler yine temel sözvarlığı içinde düşünülmektedir. Göktürkler döneminde Türklerin bağlı bulundukları Şamanizm’de yer, gök, su ateş kutsal kavramlardı. O dönemin metinlerinde bu kavramlar sık sık geçer. Türklerin yerleşik yaşama geçerek Gökdininin yanı sıra Budizm, Hristiyanlık, Maniheizm, gibi dinleri kabul ettikleri Uygur döneminde bu dinlere ait terimler de dilde yer almıştır.

Türklerin İslamlığı benimsemesinden sonra bu dinin kavramlarından büyük bir bölümü Arapçadan olduğu gibi alınmış (Allah, Kuran, mümin, hac, ibadet...), bir bölümü ise Farsça kanalıyla dile girmiştir (namaz, oruç, ferişte...).

Bugün Türkçede geniş bir yer tutan kalıp sözler (ilişki sözleri) incelenecek olursa bunların büyük ölçüde İslamlık terminolojisinden, özellikle “Allah” kavramından yararlandığı görülür (Allah razı olsun, Allah korusun, Allah kurtarsın...)

Bir dilin tarihi boyunca çok az değişikliğe uğrayan temel sözvarlığı dışında kalan, somut ve soyut kavramları yansıtan dilin başka sözcükleri de vardır ki bunlar da çağlar boyunca değişebilir; yeni anlamlar kazanabilir; yitip unutulabilir.

Zaman içinde dilde, toplumun gereksinimleri doğrultusunda yeni sözcüksel birimler ortaya çıkar. En eski metinlerimizde “ön” biçiminde yaşadığını gördüğümüz yer gösterme belirteci “ön”, birçok türevinin yanısıra günümüzde öncelik, öngörmek, önsezi, önsöz, önseçim, öninceleme, önyargı... gibi birçok yeni kuruluşlar içinde yer almıştır.

YABANCI SÖZCÜKLER

Bir toplumun, bir ulusun öteki toplumlarla hiçbir ilişki kurmadan yaşamasına olanak yoktur. Böyle bir toplumun tüm dünya ile iletişiminin kapalı olması gerekir. Bu nedenle sözvarlığı tamamen yerli olan bir dilden söz etmemiz olanaksızdır. Uluslararası ticaret, siyaset, kültür ve sanat ilişkileri, hemen dile yansımakta ve yeryüzündeki bütün dillerde başka dillerden alınma öğeler bulunmaktadır. Hatta kimi zaman bunlar bir dili bütünüyle yabancılaştıracak kadar artabilmektedir.

Bir yabancı dilden alınma öğeleri iki bölümde incelemek doğru olur :

a) Yerleşmiş yabancı sözcükler: Bir dilin ses eğilim ve kurallarına uymuş, yabancılığı artık belli olmayan öğeler. Örn. kösele (Far. govsale), duvar (Far. divar), kalıp (Ar. kalip), surat (Ar. suret), adam (Ar. adem), kitap, mektep, mektup (Ar. kitab, mekteb, mektub), ilaç, ihraç (Ar. ilac, ihrac), dert, inat (Ar. derd, inad), renk (Ar. reng), sandık (Ar. sanduk), ortanca (Holl. hortensia)...

b) Yerleşmemiş yabancı sözcükler: Dilin ses eğilim ve kurallarına uymayan, yabancılığını hemen belli eden sözcüklerdir. Örn. oksijen, enflasyon, spor, plan, tren, klinik, jeton, film, televizyon, faks, numara, modern, liberalizm...

TERİMLER

Terim genel olarak özel alanların kavramlarına verilen addır. Bu alanlar bilim, teknik, sanat, zanaat, spor gibi birbirinden çok ayrı olabilir. Örneğin atom, molekül, bakteri, özgül ağırlık, kınkanatlı, çanakyaprak, fizikötesi, soprano, senfoni, künde, kroşe, penaltı... Öte yandan kullanım alanı genişleyen, günlük hayatta yeri olan terimler de genel kullanımlarında terim olma niteliklerini yitirir, dilin öteki sözcükleriyle aynı duruma gelir. Örneğin telefon, radyo, televizyon, enflasyon uçak, tren... sözcükleri bu nesneler ilk bulunduğu, ilk tanıtıldığında terim niteliği taşımış olsalar bile bugün terim olmaktan çıkmış, temel sözvarlığı içinde düşünülür duruma gelmişlerdir. Ancak elektroniğe ilişkin bir sözlükte geçen “radyo” ve “televizyon” yine birer terimdir.

Türkçedeki spor terimlerine bir gözatacak olursak Türklerin ata sporu olan güreş terimlerinden bir bölümünün deyim biçiminde genel dile yerleştiğini, buna karşılık yeni sayılabilecek olan basketbolden genel dile geçen, genelleşen terimlerin bulunmadığını görürüz. Türkçedeki başa güreşmek, kaçak güreşmek, künde gelmek büyük olasılıkla hodri meydan gibi deyimler güreş sporunun genel dile yansıyan öğeleridir. Yurdumuzda daha yeni bir spor dalı olan bokstan da havlu atmak deymi ve nakavt sözcüğü genel dilin malı olmuştur.

ATASÖZLERİ

Atasözleri; atalarımızın uzun denemelere dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak düsturlaştıran ve kalıplaşmış biçimleri bulunan kamuca benimsenmiş özsözlerdir.

Atasözleri, geniş halk yığınlarının yüzyıllar boyunca geçirdikleri denemelerden ve bunlara dayanan düşüncelerden doğmuşlardır. Ulusun ortak düşünce, kanı ve tutumunu belirtir, bize yol gösterirler. Bir atasözüyle belgelendirilen tutumun doğruluğu herkesçe kabul edilir. Anlaşmazlıklarda bir atasözü en büyük yargıcıdır.

Atasözleri kalıplaşmış (klişe haline gelmiş) sözlerdir. Sözcükler değiştirilip yerlerine - aynı anlamda da olsa- başka sözcükler konulamayacağı gibi sözcüklerin yerleri de değiştirilemez.

“Derdini söylemeyen derman bulamaz.” sözündeki “derman” yerine “ilaç” kullanılamaz.

“Çalma elin kapısını, çalarlar kapını” sözü de sözcüklerin sırası değiştirilerek “ Elin kapısını çalma, kapını çalarlar” biçiminde söylenemez.

Atasözleri kısa ve öz lüdür. Az sözcükle çok şey anlatır :

Dikensiz gül olmaz.

Alet işler, el öğrenür.

Taşıma suyla değirmen dönmez”... gibi.

Atasözlerinin çoğu bir iki cümledir. Daha uzun olanları azdır:

Vakit nakittir.

Yerin kulağı var.

Balık baştan kokar.

Ak akçe kara gün içindir.

Görünen köy kılavuz istemez.

Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al.

DEYİMLER

Deyimler, çekici bir anlatım kılığı taşıyan ve çoğunun gerçek anlamından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluklarıdır.

Deyimler de atasözleri gibi kalıplaşmış sözlerdir. Bir deyimın sözcükleri değiştirilip - yerlerine aynı anlamda da olsa- başka sözcükler konulamaz ve deyimın sözdizimi bozulamaz:

“Ayıkla pirincin taşını” deyimi “ayıkla bulgurun taşını” biçiminde söylenemeyeceği gibi,

“Tut kelin perçeminden” deyimi de “kelin perçeminden tut” biçiminde kullanılamaz.

Deyimler de atasözleri gibi kısa ve özlü anlatım araçlarıdır :

“Dil dökmek, kelle kulak yerinde, kel başa şimşir tarak, Atı alan Üsküdar’ı geçti” ... gibi.

Deyimler iki sözcükle kurulurlar ve biçim açısından iki bölüğe ayrılırlar :

a)Sözcük öbeği durumundaki deyimler :

Ağır başlı, bit yeniği, eli bayraklı, püf noktası, içli dışlı, kaşla göz arasında, gel zaman git zaman, adam sen de !...

b)Cümle halindeki deyimler :

Dostlar alışverişte görsün.

İncir çekirdeğini doldurmaz.

Delik büyük, yama küçük...

Halep ordaysa arşın burda. gibi.

Deyim bir kavramı belirtmek için bulunmuş özel bir anlatım kalıbıdır; genel kural niteliğinde bir söz değildir. Deyimi atasözünden ayıran en önemli budur. Çoğu zaman cümle halindeki deyimlerle atasözleri karıştırılmaktadır. Biçim benzerliğinden ileri gelen bu karışıklık kavram ayrılığına dikkat edilirse ortadan kalkar. Örneğin

Bitli baklanın kör alıcısı olur.

İşleyen demir ışıldar.

Bugünün işini yarına bırakma.

cümleleri atasözüdür, çünkü her biri bir genel kuraldır. Denenmiştir. Oysa

Atı alan Üsküdar'ı geçti.

Armut piş, ağzıma düş.

Bu ne perhiz, bu ne lahana turşusu.

sözleri deyimdir, çünkü hiçbirisi genel kural olarak söylenemez.

Deyimlerin amacı, bir kavramı özel kalıp içinde ya da çekici, hoş bir anlatımla belirtmektir. Atasözlerinin amacı ise yol göstermek, ders ve öğüt vermek, ibret almamız için gerçekleri bildirmektir. Görülüyor ki deyimle atasözü amaçta da birbirlerinden ayrılmaktadır.

İKİLEMELER

Türkçenin her döneminde, her lehçesinde belirgin bir biçimde karşımıza çıkan ve dilin gerek yapı, gerek sözdizimi gerekse anlambilim açısından en önemli niteliklerinden birini oluşturan özellik, ikilemelerin sık kullanılmasıdır. Örneğin, aynı adın yinelenmesiyle karış karış, sayfa sayfa, kapı kapı; aynı sıfatın yinelenmesiyle oluşan ve belirteç görevi gören serin serin, aptal aptal, sıcak sıcak, güzel güzel; ters anlamlıların bir araya gelmesiyle kurulan büyük küçük, genç yaşlı, olur olmaz, er geç, uzak yakın; eşanlamlılarla kurulan açık seçik, doğru dürüst, kırık dökük, ev bark, sarmaş dolaş; çekimli eylemler, ulaç ve ortaçlarla oluşturulan yenmez yutulmaz, durmuş oturmuş, otura kalka gibi ikilemelerin binlercesi gösterilebilir.

Hele ikilemeye katılan ikinci sözcüğün, öncekinin önsesine bir "m" eklenmesiyle kurulan kağıt mağıt, okul mokul, araba marabagibi örnekler özellikle konuşulan dilde çok kullanılmaktadır.

Eğer Türkçenin tarihsel dönemlerine doğru gidecek olursak ikilemelerin çeşitli biçimleriyle baştan beri yaygın olduğunu görürüz.

Sonuç olarak, ikilemelerin Türkçenin sözcükbilim ve anlambilim açısından önemli bir anlatım özelliği olduğunu belirtmeliyiz.

İkilemelerin arasına virgül konmaz.

İLİŞKİ SÖZLERİ (KALIP SÖZLER)

Sözvarlığını oluşturan öğeleri tanıtırken değindiğimiz gibi dilbilimde kalıp sözler ya da ilişki sözleri adı verilen öğeler-tıpkı deyimler ve atasözleri gibi- bir dili konuşan toplumun kültürüne ışık tutmakta, onun inançlarını, insan ilişkilerindeki ayrıntıları, gelenek ve göreneklerini yansıtmaktadır.

İlişki sözleri açısından Türkçenin zenginliği dikkat çekecek ölçüdedir. Örneğin sizden iyi olmasın kalıp sözü yalnızca belli bir ortamda, belli bir amaçla kullanılanlara verilebilecek örneklerden biridir. Bir kimse övülürken dinleyenin de gönlünü almaya yönelmeyi gösteren bu söz gibi su gibi aziz ol da yalnızca belli bir durumda kullanılır.

Özellikle birden çok kişinin bulunduğu bir ortamda bir şey anlatılırken ayıp ya da söylenmesi hoş olmayan bir sözcükten, bir olaydan söz edildiği zaman; konuşan tarafından sözüm meclisten dışarı ya da haşa huzurdan kalıp sözlerinin kullanıldığına tanık olunur. Konuşan, bu kavramlara değindiği için bağışlanma isteğini böylece dile getirir.

Bunlardan başka, Çocuğu dünyaya gelen kimseleri kutlarken kullanılan analı babalı büyüsün !” de bir kalıp sözdür. Sevilip okşanan, kendisinden söz edilen bir çocuk için söylenen Allah bağışlasın; bir çocuğun ana babasıyla birarada yaşaması dileğini belirtmek için kullanılan Allah dört gözden ayırmasın bunlardandır. Nikahlanan, evlenen kişilere söylenen Bir yastıkta kocayın yine belli durumlara özgü kalıp sözlerdendir.

Türkçenin, belli durumlarda söylenmesi gelenek olmuş ilişki sözleri içinde başka dillerde benzerleri görülmeyen birtakım öğeleri de vardır. “Güle güle” sözünün değişik kullanımları buna örnektir. Güle güle giyin, güle güle harca, güle güle oturun kullanımları gibi...

Saygı belirtisi taşıyan kalıp sözlerden biri de çocukları sorulan kimsenin yanıt olarak onların sayısını belirttikten sonra ellerinizden öper(ler) deyişidir.

Kalıp sözlerin bir dili konuşan toplumun dünya görüşünü, inançlarını yansıtmasının en güzel örneklerini dilimizde Allah sözcüğüyle kurulan öğelerin çokluğu gösterir. Örneğin Allah versin,Allah kavuştursun, Allah kabul etsin, Allah razı olsun ...

Ziyade olsun,elinize sağlık, kesenize bereket; afiyet olsun, gibi kalıp sözler de yemek sırasında konuk ile ev sahibi arasında kullanılan örneklerdendir.

DOLDURMA SÖZLER

Genellikle konuşulan bir dilde bir şeyi anımsamak üzere zaman kazanma, söyleneni pekiştirip kesinleştirme gibi amaçlarla konuşan kimsenin kullandığı, çoğu kez gereksiz olan sözcüklere ve anlatım kalıplarına doldurma sözler adını veriyoruz.

Konuşma sırasında sık rastlanan bu öğelerden biri, Arapça kökenli şeydir. Çoğunlukla anımsanmak istenen sözcük bulunamadığı zaman kullanılır. Bir olayın aktarımı sırasında öteden beri başvurulmuş ve yine anımsanmak için zaman kazanmayı amaçlayan efendime söyleyeyim yine bu tür öğelerdendir. Yerli yersiz kullanılan sonra ve sonracığıma aynı amaca yönelir: “Aradan üç yıl geçmiş... sonracığıma...” gibi.

Özellikle sözvarlığı dar ve kültür düzeyi sınırlı kimselerde bu gibi doldurma sözlere daha sık rastlanır. Yerli yersiz söylenen anladın mı? , tamam mı? yine bu arada sayılabilir.

Konuşan kimsenin bir nesneyi, bir konuyu anımsatmak üzere kullandığı ...var ya! sözü de son zamanlarda değişik bir nitelik kazanmış, özellikle gençlerin dilinde sık kullanılan, söyleneni pekiştirme eğilimine dayanan bir öge olarak duyulur olmuştur: “Ben var ya, bunu belki on kere söyledim” ya da “Ben var ya, o kahveye hiç gitmem” gibi. Bu doldurma sözün yanında, onunla aynı işlevi gören ancak daha çok anımsatma amacını güden bir başka söz de “yok mu ?” dur. “O Ahmet yok mu...?” gibi, genellikle bir suçlama öncesinde kullanılan bu söz, kimi zaman doğrudan doğruya anımsatmaya yöneliktir.

” Sakarya caddesindeki kitapçı yok mu, onun önünde beklerim.” gibi.

Bu tür öğelerin yazı dilinde kullanılmamasında, yazı dilinde sözceleri oluştururken

düşünmeye daha çok zaman ayrılabilmesinin etkisi vardır.

BELLİ KESİMLERE ÖZGÜ DİLLER

ARGO: Her ülkede, her dilde görülen; toplumun içinde bir kesimin ya da öbeklerin farklı bir biçimde anlaşmayı sağlamak amacıyla oluşturdukları özel dil.

JARGON : Konuşanlar dışındaki kimselerce anlaşılabilmesi için sözcüklerin bozulmuş biçimlerinden oluşturulan ve yine bir zümreye özgü olan dil türü.